МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ

Кафедра бізнес - адміністрування і менеджменту зовнішньоекономічної діяльності

Кваліфікаційна робота
бакалавра

на тему: «Формування механізму підтримки аграрного підприємництва в умовах фінансової кризи»

Виконав : студент 4 курсу, групи 6.0731-ммб
спеціальності 073 менеджмент освітньої програми менеджмент зовнішньоекономічної діяльності
Король К.С.
Керівник : проф. кафедри бізнес-адміністрування і менеджменту зовнішньоекономічної діяльності, д.е.н., проф.
Маркова С.В.
Рецензент : завідувач кафедри бізнес-адміністрування і менеджменту зовнішньоекономічної діяльності, доктор наук з державного управління, професор
Бікулов Д. Т.

Запоріжжя – 2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет менеджменту
Кафедра бізнес-адміністрування і менеджменту зовнішньоекономічної діяльності
Освітньо-кваліфікаційний рівень бакалавр
Спеціальність 073 Менеджмент
Освітня програма Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри _____
Д.Т. Бікулов
«____» _____2025 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ БАКАЛАВРА

Король Карина Сергіївна

1. Тема роботи «Формування механізму підтримки аграрного підприємництва в умовах фінансової кризи»
керівник роботи: Маркова С.В., проф. кафедри бізнес-адміністрування і менеджменту зовнішньоекономічної діяльності, д.е.н., проф.

затверджені наказом ЗНУ від 16.12.2024 року № 1967-с

2. Строк подання студентом роботи 25.05.2025 р.

3. Вихідні дані до роботи навчальні посібники, монографії, періодичні та аналітичні вітчизняні та зарубіжні матеріали, фінансова звітність підприємства, інтернет ресурси

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити)
1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АГРОБІЗНЕСА В УКРАЇНІ
2. ШЛЯХИ ПІДТРИМКИ АГРОБІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) _
4 таблиць
6 рисунків

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	Маркова С.В,		
2	Маркова С.В.		

7. Дата видачі завдання 01.10.2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Затвердження теми кваліфікаційної роботи у наукового керівника.	01.10.2024	
2.	Затвердження змісту роботи.	02.10.2024	
3.	Огляд літератури за темою кваліфікаційної роботи.	03.10.24-13.11.24	
4.	Розробка чернетки I розділу кваліфікаційної роботи.	14.11.24-23.12.24	
5.	Написання I розділу кваліфікаційної роботи.	24.12.24-31.01.25	
6.	Збір розрахунково-аналітичного матеріалу за темою.	01.02.25-21.02.25	
7.	Розробка чернетки II розділу кваліфікаційної роботи.	22.02.25-20.03.25	
8.	Написання II розділу кваліфікаційної роботи.	21.03.25-29.04.25	
9.	Оформлення кваліфікаційної роботи згідно вимог.	30.04.25-08.05.25	
10.	Попередній захист кваліфікаційної роботи.	09.05.2025	
11.	Проходження нормоконтролю.	10.05.25-20.05.25	
12.	Подання кваліфікаційної роботи на кафедру.	25.05.2025	
13.	Захист кваліфікаційної роботи.	травень 2025	

Студент _____ К.С. Король
(підпис) (ініціали та прізвище)

Керівник роботи _____ С.В. Маркова
(підпис) (ініціали та прізвище)

Нормоконтроль пройдено
Нормоконтролер _____ Т. М. Магомедова
(підпис) (ініціали та прізвище)

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ, СИМВОЛІВ ТА ОДИНИЦЬ

АПК – агропромисловий комплекс

УАБ – українська аграрна біржа

МСБ - малий та середній бізнес

ПП – приватне підприємство

ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю

ВЦА – військово-цивільна адміністрація

АВС-аналіз - аналіз асортименту торговельного підприємства

ПО – програмне забезпечення

УНК МТП – український національний комітет міжнародної торгової палати

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційної роботи бакалавра: «Формування механізму підтримки аграрного підприємництва в умовах фінансової кризи» 44 с., 6 рис., 5 табл., 15 джерел.

Актуальність теми полягає в тому, що в сучасних умовах саме сільське господарство є тією сферою економіки України, яка має потенціал для швидкого відновлення, інвестиційну привабливість та перспективи створення великої кількості робочих місць. Разом з цим, війна створює низку проблем в даному секторі, вирішення яких потребує великої кількості інвестицій та державну підтримку.

Метою дослідження є формування стратегії підримки підприємств аграрного сектору з боку держави та фінансових установ.

Для досягнення мети необхідно виконати наступні завдання:

- проаналізувати стан та перспективи аграрного ви робництва в Україні;
- охарактеризувати сучасний стан та наявність джерел фінансової підтримки;
- проаналізувати зарубіжний досвід фінансової підтримки та лобіювання національного фермерства.

Об’єктом дослідження є галузь сільського господарства в Україні.

Предметом дослідження є підтримка сільскогосподарських підприємств.

В роботі використовувались специфічні загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: історико-анлітичний, монографічний, порівняльний, графічний,факторний-аналіз та інші.

ФІНАНСУВАННЯ, СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО, ФІТОСАНІТАРНІ СЕРТИФІКАТИ, ПЕРЕРОБКА, ТРЕЙДЕРИ.

ABSTRACT

Bachelor's qualification work: "Formation of a mechanism for supporting agricultural entrepreneurship in the context of the financial crisis" 44 p., 6 fig., 5 tables., 15 sources.

The relevance of the topic lies in the fact that in modern conditions, agriculture is the sector of the Ukrainian economy that has the potential for rapid recovery, investment attractiveness and prospects for creating a large number of jobs. At the same time, the war creates a number of problems in this sector, the solution of which requires a large amount of investment and state support.

The purpose of the study is to form a strategy for supporting agricultural enterprises by the state and financial institutions.

To achieve the goal, it is necessary to perform the following tasks:

- analyze the state and prospects of agricultural production in Ukraine;
- characterize the current state and availability of sources of financial support;
- analyze foreign experience of financial support and lobbying of national farming.

The object of the study is the agricultural sector in Ukraine.

The subject of the study is the support of agricultural enterprises.

The work used specific general scientific and special research methods: historical-analytical, monographic, comparative, graphic, factor analysis and others.

FINANCING, AGRICULTURE, PHYTOSANITARY CERTIFICATES, PROCESSING, TRADERS.

ЗМІСТ

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ БАКАЛАВРА……. 2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ, СИМВОЛІВ ТА ОДИНИЦЬ…… 4
РЕФЕРАТ…….. 5
ABSTRACT……... 6
ВСТУП…….. 8
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ…… 11
1.1 Основні проблеми сільського господарства та агробізнесу…….. 11
1.2 Важливість аграрного сектору для економіки…… 15
1.3 Сучасні методи підтримки агросектору……. 17
РОЗДІЛ 2 СУЧАСНИЙ СТАН АГРОСЕКТОРА В УКРАЇНІ…….. 21
2.1 Сучасний стан сільського господарства в Україні…….. 21
2.2 Організація державної підтримки агробізнесу в Україні……. 24
2.3 Міжнародний досвід підтримки сільського господарства…… 32
2.4 Перспективи та шляхи підтримки агробізнесу в Україні…….. 35
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ……. 37
ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ…… 39

ВСТУП

Актуальність теми “Формування механізму підтримки аграрного підприємництва в умовах фінансової кризи” полягає в тому, що існує нагальна необхідність у активних заходах з підтримки малого бізнесу в агросекторі та активізації діяльності в сфері сільського господарства, як бустер економічного розвитку країни та регіону. Подолати кризові непередбачувані ситуації та забезпечити ефективне функціонування агропідприємства у тяжких економічних умовах здатний комплексний рішучий механізм фінансової підтримки та організації управління підприємством, адаптований до умов військового часу.

Основою цього механізму має бути комплекс взаємопов’язаних оперативних дій щодо взаємодії з фінансовими інституціями, які покликані підтримувати підприємців за своїми стратегіями як то – державні банки та фонди.

Сучасні виклики, спричинені тривалими кризовими явищами в економіці України, особливо в умовах повномасштабної війни, істотно впливають на функціонування аграрного сектору. Аграрне підприємництво, будучи стратегічною ланкою національної економіки, потребує системної підтримки, зокрема у періоди фінансової нестабільності. Поглиблення кризових тенденцій зумовлює необхідність перегляду існуючих підходів до державної, регіональної та інституційної підтримки аграрних суб’єктів господарювання.

Актуальність теми зумовлена потребою у формуванні ефективного механізму підтримки аграрного підприємництва, що має забезпечити стійкість, адаптивність та інноваційний розвиток аграрного бізнесу в умовах обмежених фінансових ресурсів. Проблема посилення ефективності агропідприємництва, з урахуванням кризових обмежень, є надзвичайно гострою для малого та середнього бізнесу, який часто виявляється найбільш уразливим.

Питання державної підтримки аграрного сектора та антикризових інструментів розглядалися у працях таких вітчизняних і зарубіжних учених, як:

О.І. Липчук, В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, І.Ю. Прокопа, Ю.М. Лукінов, М.І. Долішній, А. Маршалл, Дж. Кейнс, а також сучасних аналітиків, які вивчають вплив криз на функціонування аграрного ринку.

Ключові проблеми, що потребують вирішення, включають:

- недостатність державного фінансування аграрного бізнесу в періоди криз;
- неефективність інструментів страхування аграрних ризиків;
- обмежений доступ до кредитування та фінансових гарантій;
- відсутність сталої системи підтримки малого агробізнесу в умовах війни та макроекономічних шоків.

Мета дослідження - розробити та обґрунтувати механізм підтримки аграрного підприємництва в умовах фінансової кризи з метою підвищення його стійкості, інвестиційної привабливості та економічної ефективності.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні основи підтримки аграрного підприємництва в кризових умовах.
2. Оцінити сучасний стан та проблеми функціонування аграрного бізнесу в Україні в умовах фінансової нестабільності.
3. Визначити основні інституційні, податкові та фінансові інструменти підтримки агропідприємництва.
4. Розробити рекомендації щодо формування ефективного механізму державної та недержавної підтримки аграрного підприємництва.

Об’єкт дослідження - процеси функціонування аграрного підприємництва в умовах фінансової кризи.

Предмет дослідження - механізм організаційно-економічної підтримки аграрного підприємництва в умовах фінансової нестабільності.

Методи дослідження включають до себе загальнонаукові методи:

- аналіз і синтез — для вивчення теоретичних джерел і систематизації підходів до підтримки аграрного підприємництва;
- індукція і дедукція — для формування логічної структури механізму підтримки;

- порівняльний аналіз — для оцінки українського та зарубіжного досвіду у сфері підтримки сільського господарства.

Специфічні методи економічного дослідження:

- економіко-статистичний аналіз — для виявлення тенденцій і проблем в аграрному секторі в умовах кризи;
- SWOT-аналіз — для оцінки сильних і слабких сторін підтримки агробізнесу;
- метод експертних оцінок — для визначення найбільш ефективних інструментів підтримки;
- моделювання — для розробки адаптивного механізму підтримки аграрного підприємництва.

Війна та подальша глобалізація економіки, поглиблення євроінтеграції зумовлюють нові виклики і вимоги до розвитку економічних процесів в Україні. Як особливо важливе для України є питання ефективної державної підтримки сільського господарства. Досвід європейських країн підтверджує, що розвиток фермерства має глибокий соціальний характер. Основними питаннями стратегії , які вирішуються в рамках Спільної аграрної політики Європейського Союзу, є забезпечення продовольчої безпеки населення, створення нових робочих місць та збереження нативного ландшафту.

В Україні ж домінують олігархи у розвитку сільського господарства, зокрема середніх і малих товаровиробників мало, як стратегічних підприємницьких структур аграрного сектору економіки, переважає трейдинг спрямування, тоді як фінансовій, соціальній та екологічній складовим не приділяється достатньої уваги. Відсутність системних підходів державної політики до вказаних питань посилює різницю між рівнем конкурентоспромо-жності вітчизняних і зарубіжних товаровиробників. Тому державна підтримка сільськогосподарських підприємств України являє собою об’єктивну необхідність підвищення екологічності їх конкурентоспроможності.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДПРСТВА В УКРАЇНВ

1.1 Основні проблеми сільського господарства та агробізнесу

Сільське господарство є стратегічно важливою галуззю економіки України, яка забезпечує продовольчу безпеку, валютні надходження від експорту, а також зайнятість сільського населення. Проте в сучасних умовах аграрна сфера стикається з численними викликами, які ускладнюють її стабільне функціонування та розвиток.

Макроекономічна нестабільність і фінансова криза завжди були ключовим фактором впливу на агробізнес. Однією з ключових проблем є загальна нестабільність економіки, викликана військовими діями, високим рівнем інфляції, коливаннями валютного курсу та дефіцитом інвестицій. Ці чинники знижують ліквідність аграрних підприємств, ускладнюють доступ до банківських кредитів, підвищують вартість ресурсів.

Обмежений доступ до фінансових ресурсів підсилився під час війни з РФ. Сільськогосподарські виробники часто не мають достатньої заставної бази або кредитної історії для отримання банківських кредитів. Крім того, високі відсоткові ставки та складна бюрократична процедура ускладнюють фінансування малих і середніх фермерських господарств.

Зношеність технічної бази та інфраструктури є специфічним питанням українських аграрієв.

Більшість господарств використовує застарілу техніку, обладнання та виробничі потужності. Неналежний стан сільської інфраструктури — доріг, складів, систем зрошення — обмежує ефективність аграрного виробництва і ускладнює логістику продукції.

Низький рівень інновацій та цифровізації призводить до втрати потенціалу збуту.

У багатьох регіонах України аграрні підприємства обмежено впроваджують сучасні технології: точне землеробство, автоматизовані системи обліку, GPS-моніторинг, дрони. Це знижує конкурентоспроможність продукції та ефективність використання ресурсів.

Вплив кліматичних змін і ризиків є традиційним фактором зони ризикового рослинництва.

Нестабільні погодні умови — посухи, зливи, заморозки — мають суттєвий вплив на врожайність. Відсутність ефективного страхування аграрних ризиків залишає фермерів без захисту в разі форс-мажору.

Таблиця 1.1- Фактори впливу на сільське господарство

Проблема	Короткий опис	Наслідки для підприємств
Макроекономічна нестабільність і фінансова криза	Інфляція, девальвація, падіння попиту та інвестицій	Скорочення обсягів виробництва, неплатоспроможність
Обмежений доступ до фінансових ресурсів	Високі ставки, недостатня забезпеченість заставами	Обмеження в масштабуванні та модернізації
Зношеність технічної бази та інфраструктури	Старе обладнання, погана логістика, брак складів	Зниження продуктивності та конкурентоспроможності
Низький рівень інновацій та цифровізації	Відсутність сучасних IT-рішень у виробництві	Втрата ринків, підвищення витрат на одиницю продукції
Кліматичні зміни і аграрні ризики	Посухи, заморозки, відсутність агрострахування	Втрати врожаю, нестабільність доходів
Зовнішньоекономічні бар'єри	Проблеми з експортом, логістичні обмеження	Втрати валютної виручки, надлишок продукції на внутрішньому ринку

Зовнішньоекономічні бар'єри є такими, що їх необхідно описувати окремо.

Порушення логістичних ланцюгів, торгові обмеження з боку окремих країн, а також складнощі з експортом через заблоковані морські порти значно обмежують ринки збуту для українських аграріїв.

У сукупності зазначені проблеми формують системну кризу аграрного підприємництва, яка вимагає термінової державної та інституційної підтримки, адаптації фінансових механізмів до реалій воєнного часу та післякризового відновлення.

Створими трохи інфографіки для наочності дослідження.

Рис. 1.1. Інфографіка щодо факторів впливу

Вихід сільського господарства на траєкторію сталого економічного зростання залежить від реалізації комплексу заходів, що передбачають максимальне використання та прискорене освоєння сучасних технологій, перехід галузі на еволюційну модель розвитку. Це зумовлює необхідність створення соціально-економічних, організаційних і нормативно-правових умов, що забезпечують ефективне відтворення, розвиток та використання науково-технічного потенціалу, належну організацію сучасної системи трансферу технологій, виробництва й реалізації нових видів конкурентоспроможної наукоємної продукції.

Розглядаючи в процесі дослідження теоретичні підходи до державної підтримки в Україні, було виділено напрями, форми та методи її реалізації. На сучасному етапі державна підтримка сільського господарства відбувається за такими напрямами: фермерські господарства; галузі тваринництва, садівництва і виноградарства, закупівля техніки вітчизняного виробництва. Згадані напрями реалізуються через відповідні програми Міністерства аграрної політики та продовольства України [10].

Для вказаних напрямів підтримки використовуються прямі, непрямі та опосередковані форми підтримки. Прямі форми реалізують-ся через надання

кредитів, субсидій та компенсацій частини витрат на страхування врожаю. Непрямі – через проведення інтервенції сільськогосподарської продукції, встановлення внутрішніх закупівельних цін та митних тарифів з метою підтримки вітчизняних товаровиробників.

Опосередковані – реструктуризація і списання заборгованості зі сплати податків та зборів, встановлення спеціальних режимів оподаткування, державне стимулювання науково-дослідної діяльності.

ержавна підтримка аграріїв реалізується за допомогою адміністративних та економічних методів.

Адміністративні методи включають в себе антимонопольне регулювання, контроль за дотриманням норм і стандартів екологічної безпеки, раціональне використання земельних ресурсів.

Економічні методи – пільгове оподаткування та кредитування, субсидіювання сільськогосподарської продукції, нормування витрат на виробництво.

Практично державна підтримка, яка є складовою аграрної політики, здійснюється через наступні державні інституції: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство аграрної політики та продовольства України і Державна фіскальна служба.

Рис.1.1. – Інституціональний зміст сільського господарства

Починаючи з 2015 р. до законодавства України було внесено важливі зміни стосовно дерегуляції в господарській сфері, що спрощує ведення бізнесу в багатьох галузях економіки через скасування засобів державного регулювання, зменшення адміністративного навантаження на підприємства, імплементація та поєднання законодавства з нормами ЄС, а також зниження корупційних ризиків в існуючих процедурах [5].

Верховною Радою України прийнято ряд законодавчих актів, які спрямовані на врегулювання відносин між суб'єктами господарювання та державою. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення [11].

Відповідно до Закону, така підтримка здійснюється Кабінетом Міністрів України через Аграрний фонд. Одним з основних інструментів регулювання аграрного ринку згаданою держаною структурою є товарна та/або фінансова інтервенція.

1.2. Важливість аграрного сектору для економіки

Аграрний сектор є стратегічно важливою складовою національної економіки України, що формує базу продовольчої безпеки держави, підтримує зайнятість сільського населення та забезпечує валютні надходження до бюджету через експорт продукції сільського господарства. В умовах глобальних криз, зокрема війни та фінансової нестабільності, роль аграрного сектора зростає, адже він демонструє вищу стійкість порівняно з іншими галузями.

Згідно з даними Державної служби статистики, частка сільського господарства у формуванні ВВП України у 2023 році становила близько 10%, а за обсягом експорту агропродукція стабільно входить до трійки лідерів,

формуючи понад 40% експортної виручки. Україна є одним з провідних експортерів зернових, олійних культур, а також продуктів переробки (соняшникова олія, борошно), що забезпечує валютні надходження в умовах дефіциту зовнішнього фінансування.

Аграрний сектор також виступає джерелом зайнятості для значної частини населення, особливо в сільській місцевості, де альтернативні види діяльності розвинені недостатньо. У багатьох регіонах фермерські та агропідприємства є єдиними працедавцями, що підвищує соціальну значущість галузі.

Таблиця 1.2.

Важливість сільскього господарства для економіки

Показник	Значення / Опис (2023)
Частка агросектору у ВВП	Близько 10% ВВП
Частка агроекспорту в загальному експорті	Близько 40%
Зайнятість у сільському господарстві	Понад 2,5 млн осіб
Основні експортні продукти	Зернові, олійні, соняшникова олія, борошно
Вплив на продовольчу безпеку	Забезпечення незалежності від імпорту
Роль у валютних надходженнях	Основне джерело валютної виручки

Окрім економічної ваги, агробізнес забезпечує продовольчу незалежність країни, знижуючи імпортну залежність від стратегічних продуктів харчування. В умовах війни, блокування портів та знищення логістичної інфраструктури саме внутрішній агросектор дозволяє забезпечити базовий рівень продовольства та не допустити гуманітарної кризи.

Таким чином, аграрний сектор виконує не лише економічну, а й соціально-політичну функцію, сприяючи збереженню державності, продовольчої безпеки та економічної стабільності. Це обумовлює необхідність подальшої підтримки агропідприємництва, зокрема у вигляді цільових механізмів фінансової допомоги, податкових пільг та стратегічних інвестицій у відновлення аграрної інфраструктури.

Есе на тему: Експорт сільськогосподарської продукції з України

Україна традиційно займає чільне місце серед світових експортерів сільськогосподарської продукції. Унікальне поєднання природно-кліматичних умов, родючих ґрунтів і виробничого потенціалу дозволяє їй залишатися важливим гравцем на глобальному аграрному ринку. У сучасних умовах, незважаючи на виклики, зокрема військову агресію Росії, експорт аграрної продукції залишається стратегічно важливим напрямом для підтримки економіки країни.

Структура експорту

Сільське господарство формує близько 40% загального українського експорту. Основними товарами є зернові культури (пшениця, кукурудза, ячмінь), олійні (соняшник, ріпак, соя) та продукція тваринництва (м’ясо птиці, яйця). Найбільшими покупцями є Китай, Індія, країни ЄС, Єгипет та Туреччина. Зерновий коридор, попри обмеження через війну, дав змогу частково відновити експортні поставки через порти Одещини та нові логістичні маршрути до Європи.

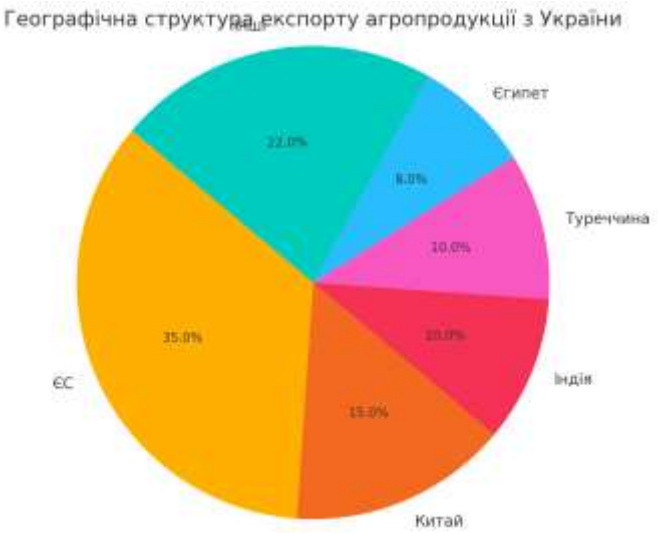

Рис.1.2. Географічна структура експорту

Україна традиційно є потужним експортером аграрної продукції, і географічна структура експорту відображає високу залежність від окремих ключових ринків. Найбільшу частку експорту українського агросектору

становить Європейський Союз (35%), який забезпечує стабільний попит і відкриті торгові умови. Китай (15%) також є важливим споживачем українського зерна та олійних культур. Індія (10%), Туреччина (10%) та Єгипет (8%) демонструють сталий інтерес до продукції, зокрема кукурудзи, пшениці та соняшникової олії. Решта країн формує 22% експорту, що вказує на необхідність подальшої диверсифікації напрямків торгівлі.

Експорт сільськогосподарської продукції не лише забезпечує надходження валюти, а й підтримує зайнятість у сільській місцевості, стимулює розвиток логістичної та переробної інфраструктури. Це важливе джерело надходжень до бюджету та формування позитивного торговельного сальдо.

Таблиця 1.3 - Структура експорту с/г продукції з України

Країна/Регіон	Частка в експорті (%)	Основні товари
Європейський Союз	35	Зернові, олія, бобові
Китай	15	Кукурудза, ячмінь, олія
Індія	10	Олійні, зернові, бобові
Туреччина	10	Пшениця, насіння, олія
Єгипет	8	Пшениця, кукурудза
Інші країни	22	Різноманітна продукція

Серед ключових проблем — військові ризики, мінування полів, руйнування логістики та інфраструктури, невизначеність з експортною політикою деяких країн-сусідів. Також варто зазначити слабку частку переробленої продукції в структурі експорту — Україна переважно вивозить сировину, а не готові продукти з високою доданою вартістю.

У перспективі важливо не лише зберегти, а й розширити ринки збуту, активізувати експорт переробленої продукції, розвивати сертифікацію відповідно до вимог ЄС і міжнародних партнерів, а також інвестувати в логістику та аграрні технології. Ефективна державна підтримка експортерів, дипломатична діяльність і міжнародна технічна допомога можуть відіграти ключову роль у зміцненні позицій України на світовому аграрному ринку.

Експорт сільськогосподарської продукції — це не лише економічна потреба, а й потужний інструмент геоекономічного впливу України. У складних умовах війни агросектор продовжує бути опорою економіки, демонструючи стійкість, гнучкість та значний потенціал для відновлення та зростання.

1.3. Методи підтримки сільського господарства

Надзвичайно важливими заходами для підтримки сільгосптоваровиробників є створення Державною фіскальною службою спеціального податкового режиму та програми, які реалізує Міністерство аграрної політики та продовольства України.

У цілому, оцінюючи динаміку видатків Державного бюджету України за аналізований період слід відзначити, що загалом вони зросли вдвічі

Разом із тим, незважаючи на їх зростанВиходячи із стратегії розвитку сільського ня, у 2017 р. в аграрний сектор було спрямовано для господарства в Україні, яка полягає у збаланвано на 34,5 % менше коштів, ніж у 2013 р. сованому розвитку аграрного сектору економічному плані.

При цьому у 2015–2016 рр. державою було мітки, особливої ваги набуває підтримка фермерів виділено найменші обсяги коштів, що пояснює мерських господарств. При цьому важливий фактор пояснюється об’єктивною необхідністю перероз- стан їх господарської діяльності, рівень розподілу державних коштів на посилення на убезпечення земельними і трудовими ресурсної національної безпеки, боксами, обсяги державної підтримки.

Аналіз результатів діяльності сільського господарства на 101 млн грн, що стали при нагоді для 177 сільськосподарських підприємств за 2017 р. засвідчує що суб'єктів господарювання, з них для важливість підтримки державою 43 фермерів та мерських господарств, адже вони становляться.

У рамках програми підтримки розвитку роблять 75 % загальної кількості господарюючих сфер тваринництва такою скористалися 154 тис. суб’єктів і забезпечують робочими місцями суб'єктів господарювання, серед яких

17 % працездатного населення. У середньому 329 фермерські господарства, а 188 ФГ на 1000 га сільськогосподарських угідь тотримали 16 275 тис. грн дотації за утримання що працюють 20 робітників, що на 3 % більше, ня 23 тис. корів. Водночас на 320,8 млн грн ніж у великотоварних підприємствах. Фермерам спрямовано 152 503 фізичним особам та фермерськими господарствами вироблено лише для 272 471 голів молодняку; 514,5 млн тна 15 % валової продукції, при цьому рентабельні на здешевлення утримання корів.

За основними видами продукції тут є 214,6 млн грн – на часткове відшкодування

Вища освіта, ніж у великотоварних підприємствах вартості закуплених для подальшого відтворено (за винятком свинини, м'яса птиці та винокурення племінних тварин. Крім того, 66,7 млн винограду використано на компенсацію вартості.

Із порівняння величини дотацій українських об'єктів, профінансованих за рахунок аграріїв з їхніми колегами з країн Євро кредитів. Також 1 276,7 млн грн на Європейського Союзу стає зрозуміло, що направлено на часткове відшкодування вартості останніх вища. Зокрема в Польщі видалиі 51 об'єкту (20 у скотарстві, 16 у свинарен. Являється 107 євро на 1 га ріллі, крім того, 13 у птахівництві, 2 із переробки продають програми дотації окремих видів секції, з яких 5 фермерські господарства. Сілськогосподарської продукції як рослинни.

Аналізуючи програму підтримки, так і тваринницької, програми підтримки фермерських господарств слід забути про молодих фермерів. Ці програми фінансів слід значити, що в 2018 р. було виплачено через Європейський інвестиційний фонд 42 млн грн 969 фермерським господарськибанк, що дозволило відкрити понад 30 новам та двом кооперативам за різними нових ринків збуту сільськогосподарської про напрямами підтримки. У тому числі 1,08 млн продукції [2] та 100 млн грн спрямовано на часткову компенсацію.

За попередніми даними Міністерства вартості насіння, 36,3 млн грн – з цією межі. Аграрної політики та продовольства України, вартою стосовно

вартості техніки та обладнання. У 2018 р. [14] за програмою здешевлення техніки. Інший напрям для підтримки фермерів – виробніки сільгоспвиробникам було спрямовано на надання або здешевлення кредитів - 531,7 млн грн. Цими коштами скористалися 151 фермерське господарство та 4348 сільгоспвиробників, з яких 60% – фермери, уклали договори з Укрдержфондом. Водночас на підтримку розвитку за результатами для них спрямовано на хмелярства, закладання молодих садів, вигоду на 43,1 млн грн. Водночас 243 позичальники виноградників та ягідників було направлено та скористалися програмою здешевлення кредитів на суму 37,6 млн грн.

Підвищення конкурентоспроможності вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників потребує державної підтримки. У процесі дослідження встановлено, що реалізація державних програм дозволила збільшити виробництво сільськогосподарської продукції з 2010 р. на 64,9%. При цьому в галузі рослинництва приріст становив 93,3 %, тоді як тваринництва – 19,7 %.

Відбулися структурні зміни щодо виробництва продукції господарюючими суб'єктами. Так, у 2000 р. 60,3 % продукції вироблялося у господарствах населення і 2 % фермерськими господарствами. У 2017 р. 51,9 % і 8 % продукції було одержано відповідно сільськогосподарськими підприємствами та фермерськими господарствами, що свідчить про поступове зростання ролі малих і середніх товаровиробників в аграрній сфері України.

Фермерство — одна з ключових основ продовольчої безпеки, збереження ландшафтів і розвитку сільських громад у всьому світі. Упродовж десятиліть уряди різних країн виробили низку традиційних підходів до підтримки фермерів, які залишаються актуальними й досі, незважаючи на глобалізацію та технологічні зміни.

Одним із найпоширеніших інструментів є надання прямих фінансових дотацій. У Європейському Союзі така політика реалізується через Спільну аграрну політику (CAP), яка забезпечує фермерам стабільний дохід, незважаючи на коливання ринку. Подібні механізми застосовуються і в США (наприклад,

програма Farm Bill), де фермери отримують субсидії за певні культури або за утримання земель у сільськогосподарському користуванні.

Ще один традиційний підхід — пільгове кредитування. В країнах із сильною державною аграрною політикою, як-от Індія або Китай, фермери можуть отримувати кредити за зниженими відсотковими ставками на закупівлю техніки, добрив, насіння або модернізацію виробництва. Такі кредити часто підтримуються державними банками або фінансовими установами розвитку.

Багато урядів впроваджують програми гарантованого викупу врожаю за фіксованими цінами або мінімального цінового порогу, що захищає фермерів від ринкових потрясінь. Також розвивається страхування ризиків — від втрати врожаю до стихійних лих. Наприклад, Канада та США мають багаторівневу систему агрострахування, що дозволяє компенсувати збитки навіть у разі несприятливих погодних умов.

Класичним інструментом залишаються інвестиції в сільську інфраструктуру — будівництво доріг, іригаційних систем, елеваторів, зберігання продукції. Уряди також фінансують дорадчі служби, які навчають фермерів новітнім аграрним технологіям та сталому землеробству.

У багатьох країнах фермери користуються податковими пільгами: зниженими ставками ПДВ, звільненням від податку на землю або прибуток. Це дозволяє зменшити фінансове навантаження на виробництво і підвищити конкурентоспроможність.

Традиційні методи підтримки фермерів, сформовані десятиліттями політичного й економічного розвитку, зберігають свою ефективність, особливо в умовах глобальних викликів — зміни клімату, воєн, пандемій. Вони стають основою для новітніх програм сталого розвитку, цифрової трансформації села та збереження продовольчого суверенітету. Україна, маючи потужний аграрний потенціал, може успішно адаптувати ці підходи з урахуванням власних реалій.

РОЗДІЛ 2
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПІДТРИМКА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ

2.1. Сучасний стан сільського господарства України

Сільське господарство є однією з базових галузей економіки України. Його частка у валовому внутрішньому продукті (ВВП) країни становить від 10 до 12%, а частка у зовнішній торгівлі – понад 40%. Україна має значний аграрний потенціал завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам, наявності родючих ґрунтів (зокрема чорноземів) та великому земельному фонду.

Земельний фонд і структура землекористування скоротились. Загальна площа сільськогосподарських угідь в Україні становить приблизно 41,9 млн гектарів, з яких:

- рілля – близько 32 млн га (понад 75% с/г угідь),
- пасовища та сіножаті – орієнтовно 9,9 млн га,
- багаторічні насадження – близько 800 тис. га.

Таким чином, Україна має один із найбільших у Європі запасів орних земель - понад 0,7 га на одного мешканця (для порівняння: у країнах ЄС — 0,2 га).

Структура сільськогосподарського виробництва залишається простою.

Сільське господарство України включає рослинництво і тваринництво, проте структура виробництва є переважно рослинницькою, тобто рослинництво складає понад 70% валової продукції:

- зернові культури (пшениця, кукурудза, ячмінь): понад 60 млн тонн валового збору у врожайні роки;
- олійні культури (соняшник, ріпак, соя): Україна — лідер з виробництва та експорту соняшникової олії;

- овочі, картопля, цукрові буряки, фрукти – менша частка, здебільшого для внутрішнього споживання.

Тваринництво ж скорочується через високу собівартість, проблеми з кормами та логістикою. Проте основні напрями: свинарство, птахівництво, молочне скотарство.

Вплив війни та кризи став руйнівним. З 2022 року аграрний сектор зазнав значних втрат:

- до 20–25% с/г земель перебувають під окупацією або на замінованих територіях;
- знищено інфраструктуру зберігання, логістики та переробки;
- експортні обмеження через блокаду морських портів (раніше через них йшло до 80% експорту зернових).

Попри кризу, сектор демонструє здатність до адаптації:

- відновлюється зернова ініціатива, розвиваються альтернативні маршрути через порти Дунаю та ЄС;
- збільшується частка малих фермерських господарств;
- точне землеробство, дрони, супутниковий моніторинг та інші інновації набирають обертів.

Таблиця 2.1 - Структура виробництва

Показник	Значення
Загальна площа сільськогосподарських угідь	41,9 млн га
Рілля	32 млн га
Пасовища та сіножаті	9,9 млн га
Багаторічні насадження	0,8 млн га
Частка рослинництва у ВВП агросектору	≈70%
Частка тваринництва у ВВП агросектору	≈30%
Обсяг експорту агропродукції (2023, млрд $)	близько 22 млрд $
Кількість зайнятих у с/г (млн осіб)	≈2,8 млн

Сучасне сільське господарство України — це водночас галузь зі значним потенціалом і серйозними викликами. Його ефективність значною мірою

залежить від подальших реформ, доступу до міжнародних ринків, інвестицій у відновлення інфраструктури та підтримки малих фермерів. В умовах війни саме агросектор демонструє стійкість і здатність забезпечити як економічну, так і продовольчу безпеку держави.

Зерновий ринок є одним із стратегічно важливих напрямів агропромислового комплексу України. Зернотрейдери — це ключові посередники між виробниками зернових культур і світовими ринками. Вони виконують не лише логістичні та експортно-імпортні функції, а й відіграють критичну роль у формуванні внутрішніх цін, забезпеченні валютних надходжень та продовольчої безпеки.

Україна входить до числа провідних експортерів зернових у світі. У 2023/24 маркетинговому році Україна експортувала близько 49 млн тонн зернових та олійних культур, зокрема:

- кукурудза — 26,5 млн тонн,
- пшениця — 17,5 млн тонн,
- ячмінь — 2,5 млн тонн.

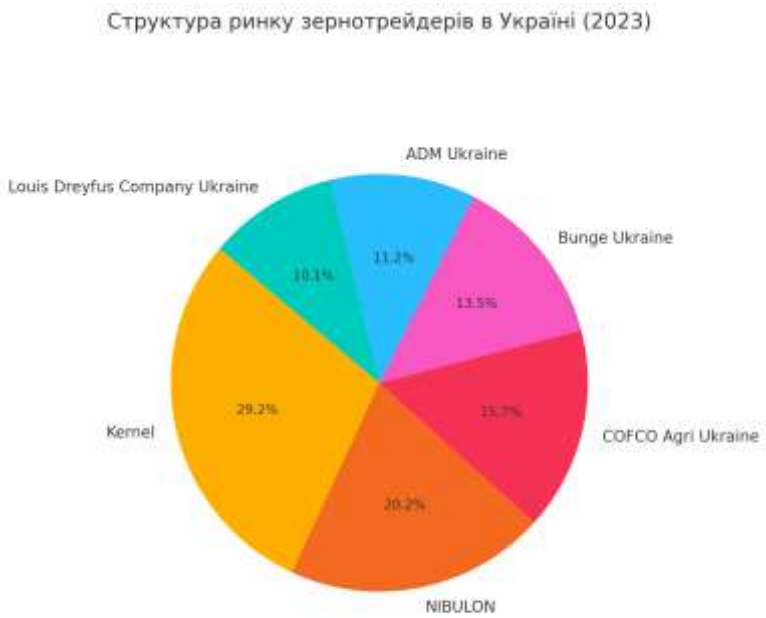

Рис.2.2. Структура ринку зернотрейдерів

Ці обсяги були б неможливі без ефективної діяльності зернотрейдерів, які забезпечують як зовнішньоекономічні контракти, так і логістику, зокрема через морські порти та альтернативні маршрути у воєнний період.

Основні тенденції та виклики.

1. Воєнні ризики. Після 2022 року компанії стикнулися з проблемами експорту через порти Чорного моря. Це стимулювало розвиток західних залізничних маршрутів і Дунайського логістичного коридору.

2. Консолідація ринку. Великі гравці мають перевагу в умовах кризи завдяки вертикальній інтеграції (елеватори, логістика, фінансування фермерів).

3. Цінова турбулентність. Вплив світових бірж (CBOT), погодних умов та геополітики зумовлює нестабільність у прибутковості трейдерів.

Зернотрейдери відіграють надзвичайно важливу роль в українській економіці як рушійна сила експорту та стабілізатор внутрішнього ринку. Їх діяльність забезпечує валютні надходження, створює робочі місця в логістиці та зберіганні, а також сприяє інтеграції України у глобальні аграрні ланцюги. Перспективи ринку пов’язані з подальшою логістичною адаптацією, цифровізацією торгівлі та стратегічною співпрацею з міжнародними фінансовими інституціями.

Таблиця 2.2 - Характеристика трейдерів в Україні

Компанія	Частка ринку (%)	Особливості діяльності
Kernel	13.0	Власна логістика, елеватори, заводи
NIBULON	9.0	Власні баржі, елеватори, експорт через Дніпро
COFCO Agri Ukraine	7.0	Китайський капітал, активна торгівля кукурудзою
Bunge Ukraine	6.0	Зернові та олійні культури
ADM Ukraine	5.0	Інтеграція з глобальними ланцюгами постачання
Louis Dreyfus Company Ukraine	4.5	Робота з широким спектром культур

Зернотрейдери відіграють надзвичайно важливу роль в українській економіці як рушійна сила експорту та стабілізатор внутрішнього ринку. Їх діяльність забезпечує валютні надходження, створює робочі місця в логістиці та

зберіганні, а також сприяє інтеграції України у глобальні аграрні ланцюги. Перспективи ринку пов’язані з подальшою логістичною адаптацією, цифровізацією торгівлі та стратегічною співпрацею з міжнародними фінансовими інституціями.

2.2. Сільське господарство України в період війни

Український аграрний сектор продовжує демонструвати високу стійкість та адаптивність до ризиків воєнного часу. Попри постійні атаки з боку агресора, які спрямовані на знищення інфраструктури агросектора та створення продовольчої кризи, Україна забезпечує внутрішню продовольчу безпеку й далі зміцнює свої позиції на світовому ринку продовольства.

За оперативними даними Мінагрополітики, на 29 листопада 2024 р. аграрії зібрали 73,6 млн т сільгосппродукції нового врожаю з площі 19,5 млн га [1]. Загалом зібрано майже 53,9 млн т зернових, 19,7 млн т олійних та 12,1 млн т цукрового буряку. Зокрема, повністю обмолотили пшеницю, намолочено 22,4 млн т з площі 4,9 млн га, ячменю намолочено 5,6 млн т із площі 1,4 млн га, гороху – 469 тис. т з площі 212,3 тис. га, ріпаку – 3,5 млн т насіння з площі 1,2 млн га. Крім того, аграрії зібрали 24,2 млн т кукурудзи, 161,3 тис. т проса, 131,7 тис. т гречки. Врожай соняшнику становив 10,2 млн т з площі 4,9 млн га, а сої – 6 млн т з площі 2,6 млн га. За валовим збором зернових у лідерах перебувають сільгосптоваровиробники Одещини (4,6 млн т), Чернігівщини (4,5 млн т), Полтавщини (4,2 млн т).

Україна залишається надійним постачальником продовольства на світові ринки, попри постійні атаки з боку агресора, які спрямовані на знищення портової інфраструктури. За даними Мінагрополітики, у 2024 р. Україна майже вийшла на показник експорту агропродовольчої продукції довоєнного періоду – 24,5 млрд дол. США, що становило 59 % загального експорту. Це є другим історичним рекордом (у 2021 р. відповідний показник сягнув 27,7 млрд дол. США). Загалом у 2024 р. Україна експортувала 78,3 млн т

аграрної продукції. У вартісних обсягах експорту найбільша частка припадає на соняшникову олію – 21 % (її експортовано майже 6 млн т на 5,1 млрд дол. США), кукурудзу – 21 % (29,6 млн т на 5 млрд дол. США), а також пшеницю – 15 % (20,6 млн т на 3,7 млрд дол. США). Серед лідерів експорту також: ріпак – 7 % (3,8 млн т на 1,8 млрд дол. США); соя – 5 % (3,4 млн т на 1,3 млрд дол. США); макуха й залишки, одержані під час добування рослинних жирів і олій – 4 % (4,7 млн т на 1 млрд дол. США). Частка м'яса та їстівної продукції свійської птиці становить 4 %. Цих продуктів експортували 447 тис. т на 958 млн дол. США. Ячменю експортовано 3,3 млн т на 557 дол. США (2 %), цукру – 746 тис. т на 418 млн дол. США (2 %) [2].

Завдяки роботі Чорноморського коридору, який забезпечують ЗСУ, українські аграрії у 2024/25 маркетинговому році вперше за час повномасштабної війни мають прибуток від усіх видів зернових, оскільки реалізують вирощений врожай, виходячи з ринкової кон'юнктури, а не фізичної можливості здійснювати експорт. У січні 2025 р. відбулося зростання цін на всі види зернових проти аналогічного періоду минулого року. Наразі ціни на елеваторах центральної України перебувають на таких рівнях: на пшеницю – близько 193 дол. США/т (+73 дол. США/т); кукурудзу – 177 дол. США/т (+63 дол. США/т), ячмінь – 166 дол. США/т (+87 дол. США/т) [3].

Крім того, триває робота з міжнародними партнерами щодо розширення збуту продукції за різними товарними позиціями, серед яких – продукція птахівництва, жива велика та дрібна рогата худоба, яловичина та свинина, молоко та молочні продукти, мед, яблука, лохина та черешня, горох та квасоля, цибуля, пшеничне борошно, риба та рибопродукти, репродуктивний матеріал. У 2024 р. українські виробники отримали доступ на іноземні ринки для 16 груп товарів у 9 країнах світу [4].

Пропозиція овочів та фруктів вітчизняного виробництва є достатньою для забезпечення внутрішнього попиту. У 2024 р. в Україні збільшено площі посіву всіх овочів борщового набору. Однак несприятливі погодні умови, такі як

аномальна спека, зливи, посуха та різкі перепади температур, негативно вплинули на врожайність та якість овочевої продукції. Це призвело до зниження обсягів виробництва та зростання цін на деякі овочі. Найбільше постраждали капуста, картопля й цибуля. Зокрема, виробництво картоплі зменшилося через зниження її врожайності, а також через переорієнтацію на інші культури в прагненні отримати більші прибутки [5]. Так, у 2024 р. виробництво картоплі в Україні скоротилося на 4 млн т, або на 18 % [6]. Варто зазначити, що традиційно переважну частку картоплі (близько 98 %) вирощують у господарствах населення.

Через велику кількість дрібних виробників картоплі та необхідність дотримання ними фітосанітарних норм формування великих партій продукції, яких потребують ритейли, залишається ускладненим. Тому Україна збільшила закупівлю картоплі на зовнішньому ринку, щоб задовольнити попит та стабілізувати ціни. Якщо у 2023 р. в Україну було імпортовано 12,9 тис. т картоплі на 6,6 млн дол. США, то у 2024 р. – 51 тис. т на 26,36 млн дол. США (за даними Державної митної служби України).

Для поліпшення ситуації та забезпечення стабільності постачання овочевої продукції в майбутньому аграрії активно працюють над розвитком інфраструктури зберігання, адже ворог знищив овоче- та картоплесховищ потужністю майже 150 тис. т. У 2023 р. збудовано близько 15 овочесховищ загальною потужністю 20 тис. т, а на грудень 2024 р. розпочато будівництво ще 22 сховищ потужністю близько 25 тис. т, призначених переважно для зберігання цибулі та коренеплодів [7].

У Міністерстві аграрної політики та продовольства повідомили, що низьких цін на овочі очікувати не варто. Висока вартість триматиметься через додаткові витрати на зберігання, що впливає на ціну харчових продуктів для кінцевого споживача, зокрема подорожчає їхнє зберігання в осінньо-зимово-весняний період. У цілому ж Україна забезпечить внутрішній попит власно вирощеними овочами [8].

Попри всі виклики, тваринництво так само є перспективною галуззю для українського агросектора. Сільськогосподарським підприємствам вдалося наростити надої молока до рівня, вищого за довоєнний. Досить висока рентабельність молочного напряму (понад 40 % у 2024 р.) має сприяти дальшому збільшенню виробництва молока [9].

За даними Спілки молочних підприємств України, попри війну та втрати молочарство тримає позиції та залишається в трійці переробних галузей, які мають найбільший річний обіг [10]. Зокрема, за даними Держстату, за підсумками 2024 р. надходження молока на переробні підприємства у 2024 р. становило 3,2 млн т сировини, що 10 % більше ніж у 2023 р. За роки війни переробники не зменшили обсягів виробництва, відкрили нові ринки, зокрема на ринок ЄС вийшли 23 молочні компанії. Найбільшим є попит на вершкове масло й сухе знежирене молоко. У 2024 р. проти 2023 р. Україна демонструвала позитивну динаміку в експорті молочної продукції, згідно з даними Асоціації виробників молока. Натуральні обсяги експорту зросли на 8 % (і становили 117,73 тис. т), а грошовий виторг збільшився на 14 % (до 295,03 млн дол. США) [11].

В Україні почав відновлюватися споживчий ринок, а переробники молока й далі інвестують у виробництво та модернізують потужності, але водночас мають низку проблем, найбільша з яких – нестача молокосировини [12]. Хоча виробництво на молочнотоварних фермах збільшується, це не встигає компенсувати скорочення надоїв у господарствах населення. У січні – жовтні 2024 р. на молочнотоварних фермах виробили 2 млн 462,4 тис. т молока, що на 5 % більше, ніж за аналогічний період 2023 р. Найбільший приріст виробництва молока-сировини спостерігаємо в сільськогосподарських підприємствах Миколаївської (+14 %), Тернопільської (+12 %), Рівненської (+9 %), Хмельницької (+8 %) та Житомирської (+8 %) областей. Натомість у господарствах населення виробництво молока-сировини стрімко скорочувалося. Обсяги надоїв у господарствах населення в січні – жовтні 2024 р. склали

3 млн 686,5 тис. т молока-сировини, що на 8 % менше порівняно з тогорічним періодом [13].

Загалом, за попередніми даними Мінагрополітики, в січні – жовтні 2024 р. господарства всіх категорій виробили 6 млн 148,9 тис. т молока, що на 3 % менше проти тогорічного періоду.

Скорочення виробництва молока-сировини відбулося через сталу тенденцію щодо зменшення кількості поголів'я корів, особливо в господарствах населення, а також унаслідок зниження продуктивності корів через вплив аномальної спеки 2024 р.

За попередніми даними Мінагрополітики, на 1 грудня 2024 р. в господарствах населення та на підприємствах утримується 1 млн 216,7 тис. корів, порівняно з показником на аналогічну дату 2023 р. поголів'я корів скоротилося на 7 % (- 87,7 тис. голів). За цей період поголів'я корів на підприємствах скоротилося на 2 % (- 6,2 тис. голів) та становило на 1 грудня 2024 р. 375,3 тис. корів. У господарствах населення на 1 грудня 2024 р. утримувалося 841,4 тис. голів корів, порівняно з показником на аналогічну дату 2023 р. їх кількість зменшилася на 10 % (- 81,6 тис. голів). Близько 31 % тварин утримується на підприємствах, а 69 % – в господарствах населення [14].

За даними Асоціації виробників молока, найуразливішими до вказаних викликів виявилися господарства населення, де скорочення поголів'я ВРХ відбувається швидшими темпами. Підприємства навпаки виявилися стійкішими до наслідків війни. Є стриманий оптимізм щодо збільшення кількості молочнотоварних ферм у відносно безпечних регіонах України, у яких, попри війну, модернізують наявні та будуть нові потужності й нарощують високопродуктивне поголів'я корів. Водночас можливості до релокації господарств, що спеціалізуються на ВРХ, в інші регіони України в умовах активізації російських ракетно-бомбових ударів по прикордонних та прифронтових населених пунктах є обмеженими. Фермери зможуть перевести лише частину поголів'я, оскільки більшість ферм в Україні була побудована в

70–80-х роках XX ст. і вони вже не відповідають вимогам для утримання тварин. Нестача приміщень, придатних для утримання корів, створює передумови для наступного скорочення поголів'я [5].

Утримання корів стає дедалі дорожчим через збільшення витрат на підготовку кормів, дизельне пальне та електроенергію. Згідно з дослідженням «Україна: вплив війни на прибутковість сільськогосподарського виробництва», проведеним УКАБ та Мінагрополітики, виробничі витрати збільшуються швидше, ніж ціни на готову продукцію. Крім того, у 2024 р. підвищилась вартість кормів через зростання цін на зернові й олійні культури, здороження електроенергії, девальвацію гривні. Також відчутний вплив на галузь має зниження купівельної спроможності українців та як наслідок відмова або зменшення споживання дорожчих продуктів (масла, сирів тощо). Викликом для фермерів є й скорочення пасовищ і сільськогосподарських земель для відгодівлі тварин через забруднення мінами й снарядами [6].

Незважаючи на складнощі, зокрема й зумовлені поширенням африканської чуми свиней, виробництво свинини в Україні покриває весь попит. На 1 жовтня 2024 р. в Україні нараховується 4,9 млн поголів'я свиней. Загальне виробництво свинини за 9 місяців 2024 р. становить 487 тис. т. Згідно з прогнозами, рівень споживання свинини на одну особу в Україні за підсумками 2024 р. складе 19,4 кг. Свинина займає 36 % у м'ясному раціоні українців від усієї м'ясної продукції на рік [7]. Зважаючи на мінімальну присутність імпортної свинини на ринку (менше ніж 0,5 % його загальної місткості), у 2024 р. м'ясна галузь є найбільш орієнтованою на продукцію внутрішнього виробництва. Протягом 2024 р. Україна відправила на експорт 3,2 тис. т свинини, що в 3,6 раза більше, ніж у 2023 р. У грошовому еквіваленті річний експорт зріс у 3,1 раза проти показника 2023 р. – до 8 млн дол. США. Найбільше вітчизняної свинини у 2024 р. постачали до ОАЕ (65,9 %), Бахрейну (9,8 %) і Гонконгу (8,8 %). Тим часом імпорт свинини у 2024 р. становив лише 2,3 тис. т, що в 5,7 раза менше, ніж у 2023 р. [18]

Загальне виробництво яловичини, за попередніми оцінками, в січні – жовтні 2024 р. в Україні сягнуло 311,5 тис. т, що фактично відповідає показникам тогорічного періоду (зростання становить 0,2 %). На підприємствах обсяги забою ВРХ склали 110,7 тис. т, що на 3 % менше, ніж за аналогічний період минулого року, а в господарствах населення – 200,7 тис. т, що на 2 % більше, ніж торік [9]. За 2024 р. Україна експортувала 889 т (+71 %) охолодженого червоного м'яса на суму 5,59 млн дол. США (+83 %) та 18,55 тис. т (-14 %) мороженої яловичини на суму 73,36 млн дол. США (-16 %). Крім того, у 2024 р. Україна експортувала 18,12 тис. т ВРХ живою вагою (+3 %) на суму 35,46 млн дол. США (+22 %) [2].

За даними Асоціації «Союз птахівників України», за 9 місяців 2024 р. промислове виробництво м'яса птиці збільшилося на 5,9 % проти аналогічного періоду минулого року і становило 939 тис. т. Промислове виробництво яєць за цей період збільшилося на 7,9 % і становило 4,4 млрд штук. За даними Державної митної служби України, у 2024 р. експорт м'яса птиці з України становив 448,84 тис. т, що на 5,4 % більше, ніж у 2023 р. У грошовому вимірі експорт збільшився на 16,9 %, досягнувши 962,7 млн дол. США. Основними напрямками експорту є: Нідерланди (22,5 % від загального обсягу експорту), Саудівська Аравія (16,4 %), Словаччина (8,9 %). Ці країни незмінно є ключовими ринками для української курятини, що свідчить про стабільний попит на українську продукцію в цих регіонах. Експорт яєць у 2024 р. становив 85,4 тис. т, що на 48,6 % більше порівняно з 2023 р., у грошовому вираженні експорт зріс на 7,7 %, досягнувши 107,8 млн дол. США.

Загальні обсяги забою сільськогосподарських тварин (ВРХ, свиней, овець, птахів) у січні – жовтні 2024 р. сягнули 2 млн 542,7 тис. т, що на 4 % більше проти тогорічного періоду. Близько 63 % м'яса в Україні за проаналізований період вироблено в господарствах усіх категорій у таких областях: Вінницька – 549,6 тис. т; Черкаська – 384,8 тис. т; Дніпропетровська – 306,1 тис. т; Київська – 176,4 тис. т; Львівська – 172,7 тис. т. За попередніми даними Мінагрополітики, у січні – жовтні 2024 р. найбільший приріст виробництва

м’яса відбувся на сільськогосподарських підприємствах в Закарпатській (+33 %), Волинській (+25 %), Рівненській (+18 %) та Житомирській (+17 %) областях [2].

На підтримку аграрного сектора в Державному бюджеті України на 2025 р. виділено значно більше коштів, ніж у 2024 р. (коли було виділено 4,9 млрд грн). Зокрема, кошти спрямовуватимуть на розвиток тваринництва й агропереробної галузі, виплату дотацій на гектар сільгоспвиробникам та на утримання корів, овець і кіз, розмінування сільгоспземель, меліорацію та гранти на садівництво, а саме [2]:

- 1 млрд грн – на розвиток тваринництва та агропереробної галузі. Це кошти, які надійдуть до держбюджету з проєкту «Земельний банк» від аукціонів з оренди державних с/г земель. Відбілення ринку землі стало переломним чинником для підтримки агросектора;
- 4726 млн грн – на виплату дотацій на гектар сільгоспвиробникам і на утримання корів, овець та кіз;
- 200 млн грн – на відновлення і будівництво меліоративних систем. Ще 5 млн грн – на компенсацію ЄСВ сімейним фермерським господарствам. А також 80 млн грн – на надання пільгових безвідсоткових кредитів фермерським господарствам;
- 1,37 млрд грн – на видачу грантів, зокрема на сади й теплиці;
- 1 млрд грн – на розмінування сільськогосподарських земель.

Отже, аграрний сектор вітчизняної економіки виявив стійкість в умовах повномасштабної війни, забезпечивши продовольчу безпеку країни, стабільно постачаючи агропродукцію на зовнішні ринки продовольства й посівши передову позицію в структурі експорту. Утім, попри збільшення обсягів підтримки аграріїв з держбюджету, у 2025 р. їм доведеться і далі функціонувати в умовах як викликів війни, кліматичних змін, так і нових ризиків, пов’язаних з трансформацією глобальних ринків через нову політику уряду США, можливим скасуванням торговельних преференцій для України з боку ЄС. Тому дії держави щодо аграрного сектора мають бути проактивними в частині

відстоювання інтересів вітчизняних сільгоспвиробників у зовнішньоекономічних відносинах, збереження умов до рівноправного доступу до програм підтримки всіх сільгоспвиробників, їх адаптації до європейських санітарних та фітосанітарних вимог і стандартів щодо безпечності харчових продуктів, а також реагування на кліматичні виклики.

Український аграрний сектор продовжує демонструвати високу стійкість та адаптивність до ризиків воєнного часу. Попри постійні атаки з боку агресора, які спрямовані на знищення інфраструктури агросектора та створення продовольчої кризи, Україна забезпечує внутрішню продовольчу безпеку й далі зміцнює свої позиції на світовому ринку продовольства.

Україна залишається надійним постачальником продовольства на світові ринки, попри постійні атаки з боку агресора, які спрямовані на знищення портової інфраструктури. За даними Мінагрополітики, у 2024 р. Україна майже вийшла на показник експорту довоєнного періоду – 24,5 млрд дол. США, що становить 59 % загального експорту. Завдяки роботі зернового коридору, який забезпечують ЗСУ, українські аграрії у 2024/25 маркетинговому році вперше за час війни мають прибуток від усіх видів зернових, оскільки реалізують вирощений урожай, виходячи з ринкової кон’юнктури, а не з фізичної можливості здійснювати експорт.

Попри всі виклики, тваринництво так само є перспективною галуззю для українського агросектора. Так, сільськогосподарським підприємствам вдалося наростити надої молока до рівня, вищого за довоєнний. В Україні почав відновлюватися споживчий ринок, а переробники молока продовжують інвестувати у виробництво та модернізують потужності. Хоча виробництво на молочнотоварних фермах збільшується, проте не встигає компенсувати стрімке скорочення обсягів надоїв у господарствах населення.

У 2025 році збільшується підтримка аграрного сектора з державного бюджету. Зокрема, кошти підуть на розвиток тваринництва та агропереробної галузі, виплату дотацій на гектар сільгоспвиробникам та на утримання корів, овець і кіз, розмінування сільгоспземель, меліорацію та гранти на садівництво.

Таким чином, можна констатувати факт, що стан сільського господарства України під час широкомасштабної агресії РФ можна вважати таким, що відновлюється, однак потребує радикальних заходів для відновлення його природної потужності та застосування нових технологій, що потребують значних інвестицій.

2.3. Сучасні форми та програми підтримки агробізнесу

Агробізнес відіграє надзвичайно важливу роль у соціально-економічному розвитку України, забезпечуючи не лише продовольчу безпеку, але й значну частину експортних надходжень. Особливо в умовах війни та економічної турбулентності підтримка аграрного сектору набула стратегічного значення. Сучасні форми та програми підтримки агробізнесу формуються на стику державної політики, міжнародного партнерства, цифрової трансформації та інноваційного менеджменту.

Однією з ключових форм підтримки є державні дотації та компенсації, які спрямовані на здешевлення кредитів, часткову компенсацію вартості техніки, насіння, добрив, а також витрат на логістику. Зокрема, працює програма «Доступні кредити 5-7-9%», яка передбачає пільгове кредитування аграріїв. Окрім того, держава виділяє кошти на підтримку мікро- та сімейних ферм, зокрема через грантові програми у рамках ініціатив Мінекономіки та Дія.Бізнес.

У 2023–2024 роках особливої актуальності набула грантова підтримка в межах програми «єРобота», завдяки якій малі фермерські господарства можуть отримати фінансування на розвиток теплиць, садівництво та переробку сільгосппродукції.

Також стимулюється кооперація дрібних виробників через створення обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів.

Окремий напрям — інфраструктурна та логістична підтримка, що включає пільги на перевезення, страхування та можливість експорту продукції за кордон. У співпраці з міжнародними донорами, зокрема Світовим банком, ЄБРР та FAO,

реалізуються проєкти відновлення зерносховищ, портових потужностей і залізничної логістики.

Суттєву роль відіграють також цифрові інструменти. В Україні діють платформи державних послуг, такі як Дія, Державний аграрний реєстр (ДАР), через який можна подати заявки на допомогу, перевірити свою землю, вести документообіг та отримувати консультації онлайн.

Таблиця 2.3 - Форми і методи підтримки агробізнесу в Україні

Назва програми / форми підтримки	Суть програми	Цільова група	Органи/інституції
Доступні кредити 5-7-9%	Пільгове кредитування агровиробників під низькі відсотки	Малі та середні аграрії	Мінекономіки, банки-партнери
Гранти «єРобота»	Безповоротна фінансова допомога малим аграріям і підприємцям	Фермери, малі підприємства, ветерани	Мінекономіки, Дія
Державний аграрний реєстр (ДАР)	Онлайн-платформа для реєстрації господарств і подачі заявок на підтримку	Усі агровиробники	Мінагрополітики
Компенсація вартості с/г техніки	Часткова компенсація вартості вітчизняної с/г техніки	Фермери, підприємства	Мінагрополітики, Уряд
Гранти на розвиток садівництва і теплиць	Грантова підтримка для створення теплиць, ягідників і садів	Сімейні ферми, індивідуальні підприємці	Мінекономіки
Інфраструктурні проєкти (за підтримки ЄБРР, Світового банку)	Фінансування логістики, зерносховищ, портів, елеваторів	Аграрні компанії, муніципалітети	ЄБРР, Світовий банк, Мінагрополітики
Підтримка кооперативів	Фінансування створення і функціонування с/г кооперативів	Малі фермерські господарства	Мінагрополітики, донорські програми

Таким чином, сучасна система підтримки агробізнесу в Україні поєднує фінансові, інформаційні, цифрові та інституційні механізми, спрямовані як на короткострокову стабілізацію, так і на довгострокову трансформацію сектора. Перспектива полягає в подальшій інтеграції з європейськими ринками, залученні інвестицій і сталому розвитку сільських територій.

Сільське господарство є ключовим елементом політики Європейського Союзу, оскільки воно забезпечує продовольчу безпеку, стабільність на сільських територіях та екологічну рівновагу. ЄС має одну з найрозвиненіших і найдосконаліших систем підтримки аграрного сектору у світі. Центральним інструментом такої підтримки є Спільна аграрна політика (Common Agricultural Policy, CAP), яка існує з 1962 року й постійно модернізується відповідно до викликів часу.

Підтримка фермерів у ЄС поділяється на два головні напрями: пряма фінансова допомога та структурна підтримка розвитку сільських територій.

Прямі виплати (Direct Payments) — це базова форма підтримки, яка надається безпосередньо сільгоспвиробникам, незалежно від ринкової ситуації. Такі виплати спрямовані на стабілізацію доходів фермерів, збереження сільських громад та стимулювання екологічно стійкого землеробства. Умовою отримання є дотримання так званих «зелених» стандартів: збереження ґрунтів, води, біорізноманіття. Розвиток сільських територій (Pillar II) — включає фінансування інвестицій у модернізацію аграрних підприємств, підтримку молодих фермерів, інновації, цифровізацію, розвиток кооперативів, дорадчих служб, а також заходи з адаптації до змін клімату.

Кризова підтримка — у разі посух, епідемій чи ринкових потрясінь (як у випадку війни в Україні), ЄС активує надзвичайні механізми, які включають створення інтервенційних запасів, надання компенсацій за втрати або тимчасові субсидії на логістику.

Бюджет Спільної аграрної політики на 2021–2027 роки становить понад 386 млрд євро, що складає близько 30% загального бюджету ЄС. Ці кошти розподіляються між країнами-членами відповідно до національних стратегічних планів. Найбільші отримувачі — Франція, Іспанія, Німеччина, Італія та Польща. Наприклад, у 2023 році Франція отримала близько 8,4 млрд євро підтримки, з яких понад 70% припадало на прямі виплати.

Починаючи з 2023 року, ЄС посилив екологічну складову своєї політики через механізм екосхем (eco-schemes). Фермери, які впроваджують сталі методи землеробства (наприклад, вирощування сидератів, мінімальний обробіток ґрунту, органічне землеробство), отримують додаткові кошти. У 2024 році на ці цілі було спрямовано понад 15 млрд євро.

ЄС прагне зробити аграрний сектор не лише продуктивним, а й вуглецево-нейтральним, інноваційним та привабливим для молоді. Однак фермерські протести в багатьох країнах (зокрема в Нідерландах, Німеччині та Франції) свідчать про складність балансу між екологією, доходами аграріїв та ринковою конкуренцією.

Таблиця 2.4 - Форми і методи підтримки фермерів в країнах ЄС

Країна	Обсяг фінансування CAP (млрд євро, 2023)	Частка прямих виплат (%)	Основні напрями підтримки
Франція	8.4	72	Екосхеми, пряма підтримка доходу
Німеччина	6.2	68	Інвестиції в сталу інфраструктуру
Іспанія	5.7	65	Молоді фермери, адаптація до клімату
Італія	5.0	67	Органічне землеробство, цифровізація
Польща	4.2	75	Модернізація малих ферм, екологія
Нідерланди	1.8	70	Скорочення викидів, біоінновації

Підтримка фермерів у ЄС - це не лише фінансування, а й стратегічне бачення майбутнього аграрного сектору: сталість, безпека, інновації. Такий підхід може слугувати взірцем для країн, які прагнуть модернізувати свої аграрні політики, зокрема — для України.

В останні роки концепція «економічного безвізу» стала однією з ключових у зовнішньоекономічному та інтеграційному дискурсі України. Якщо «візова лібералізація» означала вільне пересування громадян, то «економічний безвіз» символізує поступове включення української економіки у внутрішній ринок Європейського Союзу через гармонізацію правил, стандартів і процедур.

Економічний безвіз — це неформальне поняття, яке означає усунення нетарифних бар'єрів у торгівлі між Україною та ЄС шляхом визнання еквівалентності регуляторних систем. Найбільш знаковим прикладом є очікуване приєднання України до угоди ACAA (Угода про оцінку відповідності та прийнятність промислової продукції), яка дозволить вітчизняним виробникам експортувати певні товари в ЄС без додаткової сертифікації.

Україна вже зробила вагомі кроки у цьому напрямі — з 2016 року діє Угода про асоціацію з ЄС, зокрема її поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі (ПВЗВТ), яка зменшила митні обмеження. Проте економічний безвіз — це наступний рівень інтеграції, що передбачає:

- нормативну гармонізацію;

- технічне регулювання відповідно до норм ЄС;
- посилення інституційної спроможності регуляторних органів.

Впровадження економічного безвізу має кілька вагомих переваг.

Розширення доступу на ринки ЄС — підприємства зможуть поставляти продукцію без додаткових витрат на сертифікацію.

Покращення інвестиційного клімату — спрощення торгівлі стимулює іноземних інвесторів. Модернізація виробництва — адаптація до європейських стандартів стимулює технологічний розвиток.

Однак, процес набуття «економічного безвізу» не є простим. Україна стикається з низкою викликів:

- недостатня якість державного контролю над ринком;
- корупційні ризики у сфері технічного регулювання;
- брак кадрів, що володіють знаннями у сфері європейського регулювання.

Крім того, повномасштабна війна, розпочата РФ, істотно ускладнює інтеграційні процеси, але водночас стимулює західних партнерів надавати політичну підтримку Україні в економічному зближенні.

Попри виклики, визнання української системи стандартизації на рівні ЄС є цілком досяжною метою протягом кількох років. Це відкриє шлях до нової якості економічних відносин та зробить український бізнес повноцінним гравцем внутрішнього ринку ЄС. У перспективі це також може стати частиною пакету передвступної підготовки України до членства в Європейському Союзі.

Економічний безвіз — це не лише технічне поняття, а символ глибшої інтеграції, де українська економіка поступово стає частиною європейського економічного простору. Це виклик, шанс і водночас зобов’язання — привести країну до стандартів, які стануть основою сталого розвитку і добробуту.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Кваліфікаційна робота бакалавра на тему “Формування механізму підтримки аграрного підприємництва в умовах фінансової кризи” написана на актуальну тему, сутність якої полягає в тому, що існує нагальна необхідність у активних заходах з підтримки малого бізнесу в агросекторі та активізації діяльності в сфері сільського господарства, як бустер економічного розвитку країни та регіону. Подолати кризові непередбачувані ситуації та забезпечити ефективне функціонування агропідприємства у тяжких економічних умовах здатний комплексний рішучий механізм фінансової підтримки та організації управління підприємством, адаптований до умов військового часу.

Основою цього механізму має бути комплекс взаємопов’язаних оперативних дій щодо взаємодії з фінансовими інституціями, які покликані підтримувати підприємців за своїми стратегіями як то – державні банки та фонди.

Сучасні виклики, спричинені тривалими кризовими явищами в економіці України, особливо в умовах повномасштабної війни, істотно впливають на функціонування аграрного сектору. Аграрне підприємництво, будучи стратегічною ланкою національної економіки, потребує системної підтримки, зокрема у періоди фінансової нестабільності. Поглиблення кризових тенденцій зумовлює необхідність перегляду існуючих підходів до державної, регіональної та інституційної підтримки аграрних суб’єктів господарювання.

Актуальність теми також зумовлена потребою у формуванні ефективного механізму підтримки аграрного підприємництва, що має забезпечити стійкість, адаптивність та інноваційний розвиток аграрного бізнесу в умовах обмежених фінансових ресурсів. Проблема посилення ефективності агропідприємництва, з урахуванням кризових обмежень, є надзвичайно гострою для малого та середнього бізнесу, який часто виявляється найбільш уразливим.

Ключові проблеми, що потребують вирішення, включають:

- недостатність державного фінансування аграрного бізнесу в періоди криз;

- неефективність інструментів страхування аграрних ризиків;
- обмежений доступ до кредитування та фінансових гарантій;
- відсутність сталої системи підтримки малого агробізнесу в умовах війни та макроекономічних шоків.

Мета дослідження - розробити та обґрунтувати механізм підтримки аграрного підприємництва в умовах фінансової кризи з метою підвищення його стійкості, інвестиційної привабливості та економічної ефективності.

В роботі проаналізовано:

- теоретичні основи підтримки аграрного підприємництва в кризових умовах, тобто пряме субсидіювання (гранти) та кредитування;
- сучасний стан та проблеми функціонування аграрного бізнесу в Україні в умовах фінансової нестабільності та порушення логістики (морська блокада та обмеження транзиту в Польщі);
- основні інституційні, податкові та фінансові інструменти підтримки агропідприємництва.

У першому розділі дипломної роботи проаналізовано механізми підтримки агросектору, зокрема традиційні для міжнародної практики:

- кредитування (надання кредитів на період виробництвіа/вирощування продукції):
- дотації, тобто компенсації частини собівартості за рахунок державних фондів (спеціалізованих інституцій);
- податкові знижки та пільгове оподактування (нульовий ПДВ або спеціальна форма спрощеного оподаткування).

При цьому фінансова підтримка потребує виконання підприємцями певних умов, як то – освоєння чи то відновлення нових територій, створення робочих місць, впровадження нових технологій тощо.

Розроблено рекомендації щодо формування ефективного механізму державної та недержавної підтримки аграрного підприємництва через долучення до економічного безвізу та фінансових програм ЄС.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Діброва А. Д. Теоретико-методологічні засади державної підтримки сільського господарства України. Національний вісник НУБіП України. 2019. Вип. 142. С. 19-24.

2. Як живеться фермеру в Європі? Пільги, кредити та Нові ринки. URL : https://www.ukrinform.ru/rubriceconomy/2320982-kak-zivetsa-fermeru-v-evrope-lgoty-kredity-i-novye-rynki.html.

3. Кваша С. М., Голомша Н. Є. Конкурентоспроможність вітчизняної сільськогосподарської продукції на світовому аграрному ринку. Економіка АПК. 2016. № 5. С. 99-104.

4. Коваленко О. Ю. Державне регулювання сільськогосподарського виробництва. Ефективна економіка. 2013. № 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_2_40.

5.Контролюючі органи. URL: http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/umovi_vedennya_agrobiznesu/kontrolyuyuchi_organiю

6. Лупенко Ю. О. Пріоритетні напрями інноваційної діяльності в аграрній сфері України. Економіка АПК. 2024. № 12. С. 5-11.

7. Мельник Т. М., Головачова О. С. Оцінка державної підтримки аграрного сектору України. Маркетинг і менеджмент інновацій. 2023. № 3. С. 169-184.

8. Основні показники зовнішньої торгівлі України. URL : http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/zovnishni_rinki/osnovni_pokazniki_zovnishnoi_torgivli_ukraini.

9. Панухник О. В. Напрями та шляхи трансформації державної підтримки суб’єктів аграрної сфери України. Актуальні проблеми інноваційної економіки. 2017. № 1. С. 5-10.

10. Підтримка аграріїв. URL : http://minagro.gov.ua/uk/support_apk.

11. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15.

12. Проект Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2021 року. URL :http://minagro.gov.ua/apk?nid=24198ю

13. Сільське господарство України за 2017 рік. Статистичний збірник URL : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_sg2017_pdf.pdf.

14. Стан фінансування програм підтримки АПК. URL :http://minagro.gov.ua/uk/support_apk?tid_hierachy =1418